

גל לוי

על "שינוי" והמשכיות: האומנם "מהפכה חילונית"?*

"הבורגנות הליברלית הזאת היתה עמוסה בדעות קדומות, לא בכסף."
רולאן בארת (2004: 20)

מיהו אשכנזי?

בשנת 2000 הייתי שותף לפרסומו של נייר עמדה במסגרת פרויקט מקיף של המכון הישראלי לדמוקרטיה, שנועד לבחון את הממדים העיקריים של הקונפליקט בחברה הישראלית. נייר העמדה, שכותרתו "השסע החברתי-כלכלי בישראל" (ג'רבי ולוי, 2000), ביקש למפות את ההיבט המעמדי של הקונפליקטים החברתיים, ששניים מהם נדונו בניירות עמדה נפרדים (דתיים-חילוניים ויהודים-ערבים). טרם פרסומו התקשר עמי העיתונאי נחום ברנע, כדי לברר סוגיה חשובה מאוד בעיניו: "על מי אני מדבר כאשר אני מדבר על 'אשכנזים'?" בעיניו, הסביר, אשכנזי הוא הרב רביץ, כלומר, זה עם הקפוטה והשטריימל, ולא הוא עצמו, הניצב בסולמות העליונים של טבלאות השכר, ההכנסה והבעלות על רכוש (אלה בעיקר היו הנתונים שהצגנו). זו לא היתה שיחה קלה. אני לא הייתי מנוסה בוויכוחים עם עיתונאים דעתנים, ולמחרת גם התפרסמה רשימה שלו, שתקפה אותי ואת המכון (ברנע, 1999). בקצרה, הותקפנו כי כינינו את נחום ברנע – דמוקרט, חילוני בעיני עצמו – אשכנזי, ו"שכחנו" שהוא בעצם ישראלי.

נזכרתי באירוע זה כשקראתי דברים שכתב סייד קשוע בטורו, בעקבות הפרסום התקשורתי שזכה לו לאחר פרסום ספרו הראשון. ממש כמו הבחור הפלסטיני-

* המאמר מבוסס על הרצאה שניתנה במסגרת הכנס "האשכנזים", שהתקיים במרכז לחינוך רב-תרבותי בבית ברל, ב-3 ביוני 2004. אני מודה למזמינים ולמשתתפי הכנס, ליהודה שנהב על הערותיו המועילות, ולדנה קפלן על קריאתה הקפדנית את הטקסט.

ישראלי בקפטריה באוניברסיטה, שצחק על עצמו שהוא "ערבי-אשכנזי", כך גם קשוע ראה את עצמו כמישהו אחר. או במילים שלו:

אני בעצמי לא מצליח להירדם זה כמה ימים. כי גיליתי שאני ערבי חשוב, לפחות זה מה שאומרים עלי. אבל אני לא, אני בדיוק כמוכם, אבל ערבי. ערבי עם זין קטן. זין פולני, אשכנזי, למרות שלא עברתי את השואה. (עכבר העיר, 18.1.2002)

קשוע, שימו לב, לא הזכיר את המילה ישראלי. שתי נקודות המבט האלה על האשכנזיות מאירות משהו שרבים רוצים לשכוח, או להשכיח – שהאשכנזיות חיה ותוססת. לאחר הבחירות לכנסת ה-17 – כאשר שינוי, שהבטיחה להשיב את עטרת האשכנזיות לתפארתה, הגיעה לסוף דרכה הפוליטית, ועמידתו של עמיר פרץ בראש מפלגת העבודה עוררה שדים "עדתיים" מרבצם – נדמה כי מן הראוי לשאול מה להם, לאשכנזים הרואים עצמם כאבן הראשה של הישראליות, שהם כל כך מזדעזעים בכל פעם שמישהו מעז לראות בהם "אשכנזים", ולא, נאמר, "ישראלים". מנקודת המבט של הסוציולוגיה הפוליטית בישראל – העוסקת רבות במזרחיות, אך לא באשכנזיות – נסיקתה והתרוסקותה המטאוריות של שינוי בין בחירות 2003 לבחירות 2006 הן בבחינת הזדמנות נאותה לבחון "מה חי ומה מת" באשכנזיות, ומדוע נכשלה שינוי במאבקה הבלתי מתפשר בדתיות ובמזרחיות הפושה, לטעמה, בחברה בישראל. כבר עם פרישתה מממשלת שרון בסוף 2004 נתפשה שינוי ככישלון פוליטי, והסקרים חזו ירידה בכוחה בשל האכזבה מכישלונה לקדם סדר יום אזרחי (הארץ 14.11.2004; שומפלבני ובחור-ניר, 2004). בשלהי 2005 פרש נשיא מועצת שינוי, אוריאל רייכמן, מי שהמליך עליה את טומי לפיד, למפלגת קדימה, ומעט אחר-כך הביאו הבחירות הפנימיות לרשימת המפלגה לחיסולה הפוליטי: בעקבות כישלוננו להבטיח את מקומו של שותפו אברהם פורז ברשימה, ולאחר שתיקה ממושכת, הכריז לפיד על פרישתו מהמפלגה (רופא-אופיר ושומפלבני, 2006; כרמל, 2006). במאמר זה שנכתב טרם העלמותה הפוליטית של שינוי, אני מבקש לחזור לימי גדולתה, כדי לברר האם היה ממש באופציה החילונית שהציעה, ולבחון, על סמך ממצאים ממחקר שמיכאל שלו ואנוכי עשינו בעקבות הבחירות ב-2003 (שלו ולוי, 2004), מה לכישלון זה ולמאפייניה המעמדיים והאתניים. אמנם שינוי אינה

המפלגה היחידה שנטען עליה כי היא מפלגת המעמד הבינוני האשכנזי; מפלגת העבודה ומרצ הן דוגמאות מתבקשות נוספות. אולם מכולן, שינוי זוהתה באופן המובהק ביותר כמפלגה מעמדית ואשכנזית: הן מכיוון שהיא עצמה חרטה על דגלה את היותה "מפלגת המעמד הבינוני", הן מכיוון שכל כולה שידרה, במיוחד לאחר הצבתו של לפיד בראשה, אשכנזיות במשמעות אירופאיות. בשלב הזה אפשר לעצור ולשאול "אז מה? מה עוד יש לומר – הנה יש גם לנו מפלגה בורגנית, ליברלית וחילונית, לפחות על פי הצהרתה. זה בהחלט בסדר, אך בתנאי שאנו רוצים לחזור למאה התשע-עשרה ולמבט הקולוניאליסטי-גזעני שעיצב את הליברליזם האירופאי אז. אני הייתי מוותר.

שינוי כמפלגת המעמד הבורגני

בניתוח החשוב שלהם את החברה הישראלית טענו גרשון שפיר ויואב פלד לקיומם של שלושה שיחי אזרחות – רפובליקני, ליברלי ואתנו-לאומי – המבטאים את האופנים שמעמד, תרבות ופוליטיקה שזורים זה בזה (פלד ושפיר, 2005). נאמנים לגישה מטריאליסטית-ביקורתית הם מראים כיצד אינטרסים מעמדיים קשורים למאבקים בין אשכנזים למזרחים ובין מסורתיים לחילונים, וכיצד אלה ואלה מעצבים תפישות שונות של הישראליות. מנקודת מבט היסטורית, ניתוח זה מציע הסבר למעמדה הדומיננטי של מפא"י עד לשנות השבעים, שהיה מעוגן בשיח (אתנו-)רפובליקני, ושהתבסס על השליטה במנגנוני המדינה וההסתדרות. ניתוחם מסביר גם את דעיכתה של מפא"י בשנות השמונים ואת הופעתן של קונסטלציות מפלגתיות חדשות, שביטאו את התחרות בין השיח הליברלי ובין השיח האתנו-לאומי על המעמד ההגמוני בחברה הישראלית. זהו ההסבר של שפיר ופלד לעלייתה של ש"ס, מייצגת השיח האתנו-לאומי, ומנגד – להיווצרותו של המערך הפוליטי של מחנה "ההפרטה והשלום", מייצג השיח הליברלי בנוסחו הישראלי. מחנה זה – אשר כלל את מרצ, שינוי והאגף היוני של צעירי העבודה – אמנם לא הצליח כמו ש"ס מבחינה אלקטורלית, אך הוא חדר לשיח הציבורי. בעיני שפיר ופלד, הנציות ההולכת וגוברת של ש"ס, בדיוק כמו היוניות של הצד האחר היו בבחינת ביטוי פוליטי של אינטרסים מעמדיים מנוגדים והתגדרויות אתניות היסטוריות, ולא סתם עוד סוגיות המטרידות את הפוליטיקה הישראלית (לדיון ראו, שלו ולוי, 2004). עם זאת, שפיר ופלד חתמו את ספרם לפני בחירות 2003, שבהן ניכרו ההשלכות של

האינתיפאדה האחרונה. מאז נדמה כי הרעיון המייצג את שיח האזרחות הליברלי, "הפרטה ושלוש", היה לאפיזודה חולפת: מרצ התכווזה ואת מקומו של מחנה זה תפסה ב-2003 שינוי, שאמנם דיברה "ליברליזם ושלוש", אך מיהרה להסתופף בחיקה של ממשלת שרון.

מדוע שינוי הצליחה ומרצ נכשלה בבחירות 2003? כיצד הצלחתה האלקטורלית של שינוי, למול כישלונה הפוליטי לממש את מצעה והיעלמותה בבחירות 2006, קשורים, אם בכלל, באשכנזיות, או בהיותה מפלגה אתנית? והאם יש קשר בין הישגיה של שינוי להצלחתה של ש"ס – יריבתה הגדולה (גם אם הן לא נלחמו על אותו קהל מצביעים) – שעל אף הזעזועים הפנימיים והחזרה להצבעה בפתק אחד שמרה על כשני-שלישים מכוחה?

לכאורה, אין הבדל רב בין שינוי למרצ. שתי המפלגות נסמכות על קהל מצביעים חילוני-אשכנזי, מהמעמד הבינוני, הנאבק ב"כפייה הדתית" ומבקש לבסס את עקרונות הליברליזם הפוליטי והכלכלי בחברה הישראלית. כאמור, שתיהן היו מחויבות לאורך שנות התשעים לתהליך אוסלו, או לעקרונותיו הבסיסיים, ומבחינה זו שתיהן ביטאו הכרה (גלויה במקרה של מרצ וסמויה במקרה של שינוי) בקשר שבין "שלוש" ל"הפרטה", ובהשפעה ובחיוניות של תהליך הגלובליזציה על עיצובו של קשר זה. עם זאת, ניתוח קפדני יותר של סקרי הבחירות ב-2003 מצביע גם על השוני ביניהן.

בממד האידיאולוגי עולה מניתוח עמדות כלל הבוחרים היהודים, כי ב-2003 חל שינוי קטן יחסית בעמדות בסוגיית יחסי דת-מדינה, מרביתו בכיוון של חיזוק התמיכה במדינת הלכה. עיקר השינוי, מעניין להיווכח, נבע מתזוזה בקרב מצביעי הליכוד והעבודה. דווקא בקרב בוחריו המפלגות ה"אינטרסנטיות", שינוי, מרצ וש"ס, ניכרה עמדה יציבה.¹ התמורות המשמעותיות חלו בתשובות לשאלה בדבר "שנאת ערבים". השאלה הציעה סולם בן עשר דרגות, ואילו הציון הממוצע למפלגות התחיל מ-6. ללמדנו שנאת ערבים מעל "נקודת האמצע" היא היא הנורמה.² חשוב עוד יותר, עם זאת, הוא דפוס השינוי וההקצנה ביחס לערבים: בקרב בוחריו כל המפלגות, חוץ ממרצ, ניכרה עלייה בשנאת הערבים, וההקצנה המשמעותית ביותר חלה בקרב מצביעי שינוי וש"ס. נו, מי אמר שהם כל כך שונים? בממד זה חלה גם התרחקות משמעותית בין שינוי למרצ: הראשונה, שהושפעה גם מ"הקול הרוסי", נעשתה יותר "שונאת ערבים" (אם כי עדיין לא ברמה של מצביעי ש"ס), ואילו האחרונה נעשתה פחות "שונאת ערבים", כנראה בעיקר בשל מעבר חלק מתומכיה הפחות שמאליים לשינוי.

שלו ואני ביקשנו להתחקות אחר מקורות התמורות הללו ולבחון האם מדובר בשינוי אידיאולוגי מהותי, או בשינוי במאפייניהם הסוציו-דמוגרפיים של הבוחרים של כל מפלגה. המסקנה שלנו היתה: לא זה ולא זה. המפלגות השונות שמרו על מיקומן היחסי ברצפים המקובלים של הבחנות בין "ימין" ל"שמאל", ואילו קהלי הבוחרים נותרו דומים מבחינה סוציו-דמוגרפית. התמורות הדרמתיות בבחירות 2003, כך מצאנו, נבעו מ"הקולות הניידים". במילים אחרות, המאפיינים של המצביעים שבחרו להעביר את תמיכתם ממפלגה אחת לאחרת הם שהשפיעו על מה שנראה על פניו כשינוי מהותי במפה הפוליטית. אם כן, השאלה היא מי היו הבוחרים החדשים של שינוי, מאין באו ומה אפיין אותם?

אין זה מפתיע שרוב הבוחרים החדשים של שינוי ב-2003 באו מהאגף השמאלי של המפה, כלומר, מאוכזבי מרצ והעבודה. על אובדן כוח המשיכה של העבודה אין צורך להכביר מלים, ואילו כישלון פסגת קמפ דייוויד בקיץ 2000 ופרוץ האינתיפאדה חידדו את ההבדלים בין מרצ לשינוי, באופן שגם מצביעה המסורתית של מרצ לא ראו בה עוד כוח רלוונטי. כך, אם בשנות התשעים, שנות הגאות של תהליכי הגלובליזציה, כאשר מעמד הביניים נהנה מהסדר הגיאורפוליטי והכלכלי החדש, עדיין ניתן לראות במרצ את המייצגת הבולטת של השיח הליברלי האזרחי, הרי שדעיכת תהליך השלום, וכישלונה של מפלגת העבודה להציע אלטרנטיבה משמעותית, עשו את שינוי לאטרקטיבית בעיני בוחרים אשכנזים בני (כך, בעיקר גברים) המעמד הבינוני, יוצאי ברית-המועצות לשעבר וקבוצת המצביעים החדשים (צעירים, ומצביעים בפעם הראשונה).

קבוצות אלה מצאו לעצמן בית פוליטי בשינוי בשל סיבות שונות, הקשורות במידות משתנות לעובדת היותם של בוחרים אלה חלק מהמעמד הבינוני (בהווה או בעתיד), ולעוינותם הפוליטית והתרבותית כלפי ש"ס ומה שהיא מייצגת בחברה ובפוליטיקה הישראלית. בוחרים אלה העדיפו את שינוי (על פני מרצ, למשל) בשל תעמולת הבחירות המיליטנטית שלה, ובשל דימויה כמפלגה שעדיין אינה נגועה בשחיתות פוליטית. ועוד, לאור התעצמותו המחודשת של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אופייה "הפחות שמאלני" של שינוי עזר לה למשוך את הבוחרים הצעירים ואת הנוטים למרכז הפוליטי. מעבר לכך, עקב האצתם של תהליכי ההפרטה הכלכלית נתפשה שינוי, יותר ממרצ, כבית הפוליטי של מתנגדיה הזעיר-בורגנים של מדיניות כלכלית "חברתית"³. התמקמותן של קבוצות בוחרים אלה בשינוי עשתה אותה אפוא למפלגה צעירה, גברית ונצית יותר ממרצ, ולפיכך – מזוהה יותר מבחינה מעמדית ואתנית.

שינוי כמבשרת המהפכה החילונית-אזרחית?

המסקנה הכללית שאליה הגענו היתה שהצבעה מעמדית היא עדיין גורם משמעותי בניתוח תוצאות הבחירות בישראל. כך, גם אם שאלות של מדיניות ביחס לסכסוך הישראלי-פלסטיני וסוגיית יחסי דת ומדינה נראות כאילו הן הקובעות את ההתנהגות הפוליטית בישראל, העמדות ביחס לסוגיות אלה מעוצבות על ידי אינטרסים מעמדיים. המחקר תמך, אם כן, בתזה הכללית של שפיר ופלד, שלפיה מעמד, ולא אידיאולוגיה, הוא הקובע את אופייה של הפוליטיקה בישראל. עם כל כוחה, תזה זו עדיין אינה עונה על השאלות שהצבתי לעיל, המנסות לברר את אופייה האשכנזי של שינוי ואת כישלונה להציג אופציה חילונית מהותית של הישראליות. ההסבר לכך טמון, להבנתי, באופייה האתני של החברה בישראל, דבר המונע את חילונה של הלאומיות הציונית ושל המדינה. לטענתי, האתניזציה של היחסים החברתיים – הניכרת באופן שסוגיות פוליטיות, חברתיות וכלכליות מתורגמות לסוגיות אתניות, תרבותיות – היא המסבירה מדוע שינוי אינה המבשרת של מהפכה חילונית, ומה לאשכנזיות ולכישלון להוביל מהפכה כזו.

בפרפרזה על שיר ידוע אפשר לומר כי "בסוף כל משפט ששינוי אומרת ב'חילונית' יושב ש"סניק עם גמרא". החיפוש אחר הסבר לנסיקתה הפוליטית של שינוי ב-2003 אינו יכול לפסוח על מקומה של ש"ס בתהליך זה, ועל האופן שש"ס – ולא "החרדים" או "הדתיים" – היא המעצבת את התנהלותה הפוליטית של שינוי. אם להיות מעט יותר פרובוקטיבי, אפשר לומר כי דלותה הפוליטית של שינוי בתקופת כהונתה בממשלת שרון נובעת מהיעדרותה של ש"ס מהמפה הפוליטית.⁴ בצר להם נאלצו מנהיגי שינוי לצאת בהצהרות מוזרות, כגון זו של השר פריצקי, שהציע למי שרוצה שטחים ירוקים לנסוע למקומות רחוקים, או סתם לראות טבע בטלוויזיה. אחר-כך עוד אומרים שהמזרחים לא-רציונליים.

בנימה מעט יותר רצינית, לשינוי אין בעיה ממשית עם חרדים. גם לא עם יהודים אורתודוקסים "מן המניין". הנה, למשל, הצעת החוק שהגיש טומי לפיד עם חה"כ נחום לנגנטל מהמפד"ל בשנת 2001, שכותרתה: חוק יסוד: מדינת ישראל כמדינה יהודית ציונית ודמוקרטית.⁵ קשה להבין את הרקע להצעת חוק זו, אשר בשבעת סעיפיה אינה משנה דבר וחצי דבר מהנהוג והמקובל. סעיף המטרה קובע את שנאמר בכותרת, הסעיפים האחרים עניינם סמליה של המדינה כמדינה יהודית

(תיקוף לחוק השבות, להימנון ולדגל ולסמלי המדינה), דברים המעוגנים ממילא בחקיקה הקיימת. הדמוקרטיה, אגב, אינה זוכה לגיבוי כלשהו בהצעת חוק זו.

אין זה מענייני כאן לדון בבעייתיות של "מדינה יהודית ודמוקרטית", וברי לכול שלפיד ולנגנטל אינם מנסים, אף לא למראית עין, לטפל בבעייתיות זו. מה שמעניין אפוא הוא עצם ההצעה ומגישיה, שהיו אז חברי אופוזיציה גם אם נשמעו כאילו הם מדברים ממעמקי גרונו של השלטון.⁶ באותם ימים של ממשלת שרון הראשונה, החיפוש אחר הטוב המשותף הציוני היה בעיצומו. על רקע זה נראית הצעת החוק כניסיון להגדיר מחדש את גבולות הציונות, או נכון יותר, את "המרכז הפוליטי", שבו שתי המפלגות הללו – הציונית-לאומנית והציונית-משיחית – מהוות אלטרנטיבה ראויה ולגיטימית לש"ס בקואליציה השלטונית.⁷ ב-2003 זה אכן קרה.

החיפוש אחר הטוב המשותף הציוני ניכר אז בעיסוק האובססיבי ב"בעיה הדמוגרפית" – הערבית, לא היהודית כמובן. את הבעייתיות בהצעת חוק זו היטיבה להסביר שולמית אלוני, שטענה, בין השאר:

הבעיה של מציעי החוק היא לא "מיהו יהודי", ו"מהי יהדות" או "ציונות". כל שהם רוצים זה להעמיק את הסגרגציה, את האפליה, את הקיפוח, את השנאה. לא במקרה מכנסים כנסים שבהם מדברים בגלוי נגד ריבוי הילודה אצל הערבים, ועל "האסון הנורא", שהרי הערבים רוצים לבנות לעצמם בתים ולזה צריך קרקע. אז מדובר ב"הצלת אדמות לאום". 93% מהאדמות הם של המדינה, ו"אדמות הלאום" הולכות לאנשי נדל"ן נוסח דוד אפל, ולא לאנשים הזקוקים לבית. אבל זה לא רלוונטי, הזעקה היא נגד האזרחים הערבים (אלוני, 2001).

במאמר שכותרתו "האיום הגדול על החלום הציוני" נזעק אמנון דנקנר (2001) להגן על חברו הטוב לפיד:

השבוע התנפלה שולמית אלוני, מאבירות "מדינת כל אזרחיה", על טומי לפיד, חברה הטוב לחזית נגד החרדים, והאשימה אותו בלא פחות מאשר היותו "ממשיכו של הגזען שונא הערבים מאיר כהנא". וזאת, רק בגלל שהעז להגיש הצעת חוק יסוד, יחד עם נחום לנגנטל מהמפד"ל, הקובעת כי ישראל מדינה יהודית דמוקרטית.

כשאני רואה מישהו מקלל בלי סיבה הגיונית ובצורה פרועה ולא פרופורציונלית, אני מזהה פחד תת-הכרתי. לשולמית אלוני יש פה גדול אבל מבט קצר, כנראה מתוך פחד להציץ בעתיד הרחוק. אבל לא רק לה. כולנו מתעלמים לנו בנחת מן הבעיה הדמוגרפית, נוהגים בקוצר מחשבה ובחוסר אחריות משווע ומוכנים, בלי הרהור רציני, להוריש לבנינו ולנכדינו מדינה דו-לאומית בדרך. אכן, מדינה ערבית מאחורי הפינה.

אדם ברוך (2001) הזכיר, באותו מקום, מי לא נכלל בדיון זה,

ואגב, "ישראל הציונית" של לפיד ולנגנטל אינה מכילה את 'אגודת ישראל' וש"ס – אלא אם כן חוק היסוד הזה יגדיר כ"ציוני" את כל מי שאינו אחמד טיבי.

אבל אנחנו לא באנו לדון ב"בעיה הערבית", אלא ב"בעיה החרדית" של שינוי. בחשיבה של הזרם המרכזי בפוליטיקה הישראלית שתי אלה הן בעיות נפרדות. אך דווקא הפרדה זו יכולה להוות את תחילתו של הסבר לכישלונה של שינוי במשימתה לקדם מהפכה חילונית. אפשר שהכול מתחיל לאחר רצח רבין. אז, כששמעון פרס כיהן כראש ממשלה, נראה היה כי המשימה הלאומית אינה עוד השכנת שלום בין היהודים לפלסטינים, אלא השכנת שלום בעם היהודי. פרס התחיל ולפיד המשיך. האבסורד נחשף במוצאי הבחירות ב-1999, כאשר ההמון בכיכר רבין זעק "רק לא ש"ס!" אז, כמו כעשור וחצי קודם לכן, כאשר נולדה היוזמה של "חוקה לישראל", שבראשה עמד אותו אוריאל רייכמן שהמליך את לפיד על שינוי, האיום לקיומה של המדינה לא היה הכיבוש, או אי-השוויון החברתי והכלכלי ההולך ומעמיק, אלא מפלגה אחת: ש"ס (ראו גם, רז-קרקוצקין, 2000).

צו הפיוס בין "מחנה השלום" ובין "גוש אמונים" הוא שקבע את כללי הפוליטיקה מאז רצח רבין בידי תלמידיהם של רבני ההתנחלויות. הפיוס נועד להתקיים בין חילונים, שהם, אליבא דלפיד, המאמינים במדינה יהודית, ציונית ודמוקרטית, ובין הציונות הדתית, האמונית. הציבור החילוני של לפיד לא ראה בעיה בנכונותו לשבת בממשלה עם יהדות התורה, או המפד"ל, כל עוד ש"ס נשארת בחוץ. כן, שינוי גם תומכת במתן אזרחות ליהודים "שלא לפי ההלכה" המשרתים בצבא, או מתים בו, ובמתן עדיפות לחיילי המילואים. שינוי לא ויתרה

על ציוניותה, איך ספק. היא מוכנה להשעות את חילונה של המדינה ואת המהפכה האזרחית, הדורשים, למשל, הכרה באזרחותו המהותית של המיעוט הערבי, עד לאחר שיושג שלום בינה ובין הציונות הדתית ועד ש"ס תיעלם מהמפה.

מהי האשכנזיות?

אם כן, האשכנזיות, לפי שינוי ולפיד, אינה מתקיימת לכשעצמה. היא תופעה מובנית וקונטקסטואלית, המתקיימת בדיוק במקום ש"ס פועלת בו. בשלב זה מן הראוי לחזור אל נחום ברנע. במאמרו, שכותרתו "עורו האשכנזים", טען ברנע כי העיסוק בעניין העדתי מופרך, וכי העוני בישראל "חצה מזמן את גבולות הצבע והעדה." אני הראשון להסכים. אם הדברים היו נכונים בנובמבר 1999, הם נכונים שבעתים בראשית 2006. בשיחה עמו נכשיתי בניסיוני להסביר כי "אשכנזים", "מזרחים" ואפילו "ערבים" הם קטגוריות חברתיות, לא ביולוגיות. רק בחלקן הן קטגוריות סטטיסטיות. קטגוריות אלה נוצרות בשיח הפוליטי-חברתי-תרבותי שבו האתניות היתה לדקדוק הפנימי של הפוליטיקה הישראלית, ולקוד המסווה את המתח המעמדי. לשינוי תפקיד משמעותי בשימורם של הגבולות והניגודים בין קטגוריות אלה, ובהענקת משמעות אתנית-תרבותית להבדלים מעמדיים.

אם שינוי היא קודם כול מפלגה מעמדית, כיצד היא הבנתה את מיקומה במרכז המפה הפוליטית, וכיצד תורגם היסוד המעמדי שלה למונחים האתניים המאפיינים את השיח הציבורי-פוליטי בישראל? ביוזמה של לפיד ולנגנטל מהדהד מהלך היסטורי אחר, משנותיה המוקדמות של המדינה. אז, כאשר נחקק חוק חינוך ממלכתי (1953), במטרה לבטל את הזרמים בחינוך, הותיר החוק החדש את החינוך מפוצל על בסיס חדש, מעמדי ולא אידיאולוגי. אופיו של החינוך הממלכתי, הדתי והכללי, ביטא את התארגנותו של המעמד הבורגני הציוני במרכז הממלכתיות, ואת דחיקתו לשוליים של המעמד הנמוך, המזרחי והערבי. אגב, גם אז המרכז הציוני לא ממש התרגש משימור המעמד האוטונומי של המיעוט החרדי (Levy, 2002). יוזמת לפיד-לנגנטל מלמדת אותנו משהו על אותו מעטה תרבותי-אתני שבו מתכסה המעמד הבורגני הציוני, המסווה תוך כדי כך את אופיו המעמדי של ההסדר הפוליטי הציוני.

מהי אותה אשכנזיות ומדוע היא ניצבת בינינו ובין מהפכה חילונית, אשר אם תתגשם באמת תאפשר את תחילתו של מהפך דמוקרטי בחברה בישראל? לדעת ארי

שביט (2005), שינוי הוציאה אותנו מתרבות הגטו וקירבה אותנו לתרבות האירופאית, שאותה, לדבריו, לפיד כל כך אוהב. על איזו תרבות אירופאית מדבר שביט? האם זו "הג'נטלמניות" שבשמה התנצל לפיד על רמיזתו למקצועה העתיק של ח"כ זהבה גלאון?⁸ או אולי מדובר בסובלנותו התרבותית של לפיד כלפי שירה מזרחית ("לא אנחנו כבשנו את טול כרם, אלא טול כרם כבשה אותנו")⁹? ספק אם האירופאיות שמציע לפיד מרחיקה אותנו מתרבות הגטו; נדמה שברור שזו משיבה אותנו לאירופה הקולוניאליסטית והשוביניסטית של המאה התשע-עשרה, השבויה בליברליזם לבן, בורגני, עיוור לשונים ממנו ולא-דמוקרטי. אבל באירופה הלאומיות עברה תהליך של חילון, ואילו בישראל הציונית והדמוקרטית נותרה הלאומיות מעוגנת בשיח דתי-משיחי, ומפעל ההתנחלות הוא בנה יקירה. זו נקודת המפגש של לפיד ולנגנטל, אשר ביקשו להגדיר מחדש את מקומם במרכז הפוליטי הציוני, או במה שכונה פעם ממלכתיות. גם הממלכתיות של שנות החמישים היתה קודם לאומית, אשכנזית ובורגנית, ורק הרבה אחר-כך דמוקרטית. על סדר עדיפות זה יסכימו הן בשינוי הן במפד"ל, גם אם דרכיהן של שתי אלה נפרדו בשל תוכנית ההתנתקות.

גרסה לא-מחולנת זו של הלאומיות אינה נחלת ה"אשכנזים" בלבד. באופן פרדוקסלי, שינוי יכולה להרגיש בנוח דווקא עם ה"מזרחים" ששבו ב-2003 הביתה, לליכוד. אלה היו ימנים יותר מנאמני ש"ס, כפי שגם ניכר במפקד שבו הצביעו מתפקדי הליכוד בעיירות הפיתוח בעד המשך מפעל ההתנחלות (שלו ולוי, 2004; בן-סימון, 2004א). כן, גם הסיבות לכך לא היו אתניות, הן היו מעמדיות בעיקרן. אגב, ערב רצח רבין בראש התהלוכות וההפגנות נגד תהליך אוסלו לא צעדו ראשי עיירות הפיתוח. אפילו לא ראשי ש"ס. גם רצח רבין, כמו ההתנגדות לתהליך אוסלו, לא היה עניין "עדתי", אלא סימפטום של הלאומיות המשיחית בישראל. אבל לאומיות משיחית, בעיני שינוי, היא לא תופעה אשכנזית.

אם כך, מה חי ומה מת באשכנזיות עם עלייתה ונפילתה של שינוי? גם אם שינוי של לפיד חידשה את פניה של האשכנזיות, והחצינה את הקשר בינה ובין אופייה המעמדי של הפוליטיקה בישראל, יש לזכור שהיא לא בראה אותה. קשר זה התקיים מאז ימיה של הממלכתיות, אשר כיסתה בעבר על אופייה האשכנזי-בורגני של מפא"י. שינוי נטועה בזמן ובמקום שבהם קמה, והיא מהווה סמן ימני של השיח הליברלי הישראלי. אך אם עד שינוי הליברליזם התאפיין ביוניות, השיח הליברלי של שינוי הציב את הפרט במרכז, אם הוא יהודי, לא-דתי בפרקטיקות שלו, ובתנאי שהוא מהמעמד הבורגני.¹⁰ שינוי מסמנת כך את התפתחותה של עמדה ניאור-

שמרנית בפוליטיקה הישראלית, המנהלת, מצד אחד, רומן צמוד עם הדת על אף נקודות המחלוקת ביניהן, ומצד שני, היא אינה מתחבטת (כמו מרצ, למשל) בסתירה בין ליברליזם לשוויון. שינוי תורמת אפוא לקיבועה של אותה ההבנה של הקונפליקט המעמדי-חברתי בישראל כמאבק בין-תרכובתי המנוסח על ידה כעניין של קנאות דתית, ולא כבעיה של פער מנטלי בין מזרחים לאשכנזים. בכך היא אחראית לעיצובו מחדש של השיח האתני בישראל, ולקיבועם של יחסי מדינה-חברה במסגרת הבנה הרואה בחברה הישראלית חברה אתנית. במסגרת זו דמוקרטיה וחילוניות הן שמות קוד לפעולתן של מפלגות מסוימות נגד מפלגות אחרות, ולא דוקטרינות אידיאולוגיות. אין זה מפתיע שדווקא ערב תוכנית ההתנתקות, כאשר נוצרה ההזדמנות לברר את הקשר בין הכיבוש לדמוקרטיה, ובין שני אלה לחילוניותה של החברה בישראל, שינוי לא הצליחה לגבש לעצמה סדר יום מדיני (בן-סימון, 2004).¹¹ שינוי ישבה בממשלה כאשר מפעל ההתנתקות העמיק את אחיזתו בשנותיה הראשונות של ממשלת שרון, אך פרשה ממנה בשל כמה מאות מיליוני שקלים שהופנו ל"חרדים", בתמורה לתמיכתם של אלה בתוכנית ההתנתקות. העיקר היה "לעגן את אופייה ומעמדה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ציונית ודמוקרטית." חזון זה עיוור את עיניה של שינוי מראות את הקשר שבין העמקת הפרטה והעוני ובין "התחרדותם" של המזרחים בערי הפריפריה. בסביבה פוליטית כזו מעוררת פליאה העובדה שעדיין רק מיעוט בקרב הציבור הישראלי שם את מבטחו באל ולא בידי אדם.

נחזור לברנע, אם הוא מסכים שאשכנזיות אינה רק עניין של קפוטה ושטריימל, אני מסכים איתו – הוא אינו אשכנזי, אלא רק במוצאו הביולוגי. וסייד קשוע? אם הוא מחפש אשכנזים-חילונים, או למצער מפלגה חילונית ודמוקרטית, עליו להכות. בינתיים האשכנזים של שינוי יחפשו להמציא את עצמם מחדש בנוסחה חדשה של המרכז הפוליטי הציוני – מפלגת קדימה, המסתמנת כנוסחת קסם אלקטורלית, גם לאחר הסתלקותו של שרון מהנהגתה. הקסם, כך נדמה, טמון בחזרתה לממלכתיות, קרי, בדחיקתן לשוליים של סוגיות של אי-שוויון ואי-צדק חברתי, בשם ההתגייסות לשמירה על הגבולות הציוניים-יהודיים של המדינה (ראו, Levy, 2002). אם כך, אפשר לסיים בנימה אחת של עצב על היעלמותה של שינוי – גם אם קשה לחייב את המהפכה החילונית שזו הציעה, כישלונה ושיבתה של הממלכתיות מעידים על אופייה הלא-מחולן של החברה האתנית בישראל, ולכן על הציפייה הארוכה שעוד נכונה למי שמבקשים מדינה חילונית ודמוקרטית.

- 1 ההסבר לכך טמון בניתוח תנודת הקולות והשפעתה על המפה הפוליטית: המעבר של "האנטי-דתיים" מבין מצביעי **העבודה לשינוי** חיזק את משקלם של "הפרודתיים" בקרב מצביעי **העבודה**, ואילו המעבר של תומכי **ש"ס לליכוד** הגדיל את משקלם של תומכי "מדינת ההלכה" בקרב מצביעי **הליכוד** (ניתוח העמדות מבוסס על הסקר שנעשה ערב הבחירות על ידי מיכל שמיר ואשר אריאן).
- 2 תמונה דומה עולה גם מ"**יחסי יהודים-ערבים**" של סמי סמוחה. ראו, "תמונות ערביות: מוסף מיוחד על המיעוט הערבי". **הארץ**, 25.5.2004.
- 3 הממצאים שלנו ביחס להצבעת "הרוסים" לשינוי מקבלים תוקף במאמרם של אפשטיין וחנין (2004), הרואים במפלתן של המפלגות הרוסיות ב-2003, ובתמיכה ב**ליכוד**, ביטוי לנציות, ולא שינוי המשקף מעבר מהתבדלות לאינטגרטיביות.
- 4 ראו בהקשר זה את התעוררותה הפוליטית של שינוי בסוף 2004, כאשר נפתח מחדש המו"מ הקואליציוני וש"ס היתה מועמדת פוטנציאלית להצטרפות לממשלה. ארי שביט, הסיסמוגרף של "המרכז הפוליטי", תקף את התנגדותו של לפיד לצירופה של **ש"ס**, בשם הצורך להגן על מהלך ההתנתקות ("רק לא רק לא ש"ס", **הארץ**, 5.8.2004).
- 5 הצעת חוק יסוד: מדינת ישראל כמדינה יהודית ציונית ודמוקרטית, פ/2669. הכנסת ה-15. 28.3.2001.
- 6 **שינוי** היתה מפלגת אופוזיציה בת שישה ח"כים, **למפד"ל** 5 ח"כים; **ש"ס** זכתה ב-17 מנדטים והיתה חברה בכירה בקואליציה של ממשלת שרון הראשונה. לניתוח ביקורתי דומה של הצעה זו ראו גם, שנהב (2003, עמ' 120).
- 7 ניתן לחדד ולומר כאן כי שתייהן ביקשו להתרחק מהדימוי "הקיצוני" שלהן משמאל ומימין ביחס למרכז הציוני.
- 8 תגובתו של לפיד מלמדת לא מעט על יחסו הנאור לנשים: "כמו אצל הילדים – היא התחילה, אבל היות שהיא נעלבה ולא התכוונתי ואני גינטלמן, אני מצטער אם [היא] נפגעה וחוזר בי מהביטוי" (Ynet 28.3.2005).
- 9 הכוונה לתגובתו של לפיד לשיר של עמיר בניון ("קרקס לפיד – קראו כאן!" Ynet 22.1.2002).
- 10 מעניינת בהקשר זה השתלחותו של פורז ב**ליכוד**, כאשר הוא מזהה את האשכנזיות עם "צפוניות" ("פורז: גזענות בליכוד, זו מפלגה אנטי-אשכנזית", Ynet 17.7.2004). אגב, **הליכוד** של 2003 הוא המפלגה היחידה שאינה מזוהה מבחינה אתנית! (ראו, שלו ולוי, 2004).
- 11 כאמור, פרישת **שינוי** מהממשלה עוררה ביקורת מצד התקשורת, שראתה בכך גילוי של היעדר "חוט שדרה" מדיני, בהפקירה את תוכנית ההתנתקות לטובת מאבק בלתי מתפשר, אך חסר פשר, ב"חרדים". באופן אירוני, לפי **הארץ** (10.11.2004), ימי **שינוי** בממשלה היו דווקא "טובים" לחרדים, ובתקופה זו עלו תקציבי החינוך החרדי ומשרד הדתות.

ביבליוגרפיה

- אלוני, שולמית. 2001. "חוק יסוד: יהדות". Ynet. 25.3.2001.
- אפשטיין, אלק וזאב חנין. 2004. "הכי ישראלים בקלפי: הקהילה ה'רוסית' והסכסוך עם הערבים". מאמר שהוצג בכנס השנתי של האגודה הישראלית למדע המדינה, אוניברסיטת בן-גוריון. 25.3.2004.
- בארת, רולאן. 2004. "האור של הסוד ווסט". ערבי פריז. תירגם: ד' משעני. תל אביב: ספרי חמד.
- בן-סימון, דניאל. 2004א. "במקום להתקוטט, תושבי עיירות הפיתוח חיבקו את המתנחלים". הארץ. 4.5.2004.
- בן-סימון, דניאל. 2004ב. "שינוי רוצה למגרש של הגדולים". הארץ. 21.5.2004.
- ברוך, אדם. 2001. "חוק יסוד מדינה יהודית?". מעריב. 30.3.2001.
- ברנע, נחום. 1999. "עורו האשכנזים". ידיעות אחרונות. 17.11.1999.
- גירבי, איריס וגל לוי. 2000. השסע החברתי-כלכלי בישראל. נייר עמדה 21. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- דנקר, אמנון. 2001. "האיום הגדול על החלום הציוני". מעריב. 6.4.2001.
- הארץ. 2004. "התירוץ האחרון של פורז". 14.11.2004. (מאמר מערכת).
- כרמל, אסף. 2006. "שינוי לא ראויה לאמון הציבור", אמר לפיד ופרש". הארץ. 26.1.2006.
- פלד, יואב וגרשון שפיר. 2005. מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת. תל אביב: הוצאת הספרים של אוניברסיטת תל אביב.
- רופא-אופיר, שרון ואטילה שומפלבי. 2006. "זעזוע: שינוי מתפרקת לאחר שפורז הובס", Ynet. 13.1.2006.
- רז-קרקוצקין, אמנון. 2000. "מורשת רבין – על חילוניות, לאומיות ואוריינטליזם". בתוך ל' גרינברג (ע') זכרון במחלוקת: מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה; עיונים בעקבות רצח רבין. באר שבע: מכון המפרץ למחקר חברתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- שביט, ארי. 2004. "רק לא רק לא ש"ס". הארץ. 5.8.2004.
- שביט, ארי. 2005. "משחק הפוקר של טומי". הארץ. 11.3.2005.
- שומפלבי, אטילה ודיאנה בחור-ניר. 2004. "סקר 'ידיעות אחרונות': צניחה בכוחה של שינוי", Ynet. 1.12.2004.
- שלו, מיכאל וגל לוי. 2004. "המנצחים והמפסידים של 2003: אידיאולוגיה, מבנה חברתי ושינוי פוליטי". אצל מ' שמיר וא' אריאן (עורכים) הבחירות בישראל, 2003. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. שנהב, יהודה. 2003. היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות. תל אביב: עם עובד.
- Levy, Gal. *Ethnicity and Education: Nation-building, State-formation, and the Construction of the Israeli Educational System*. Unpublished PhD dissertation, The London School of Economics and Political Science.